

Város, lakókörnyezet, karakter. Fejezetek a budai Várnegyed történetéből című konferencia anyagából

FERKAI András

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, 1121 Budapest, Zugligeti út 9–25.

E-mail: andras.ferkai@gmail.com

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Beérkezett: 2022. szeptember 4. • Elfogadva: 2022. szeptember 6.

Online First megjelenése: 2022. szeptember 21.

© 2022 Akadémiai Kiadó, Budapest

ÖSSZEFOGLALÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Építészeti Tudományos Bizottsága az Építészettörténeti, Építészetelméleti és Műemléki Állandó Bizottsággal együttműködve szervezte a 2022. május 12-én az Országos Levéltárban tartott tudományos konferenciáját a budai Várnegyed történetéről. A budai Vár területén zajló építkezések és bontások adták a tanácskozás aktualitását, melynek fő célja az volt, hogy a legavatottabb szakemberek – építészek, régészek, művészettörténészek – révén bemutassa a budai polgárváros fejlődését a 13. századtól a rendszerváltozásig. Az új kutatási eredmények ismertetésén túl, az előadók arra is felkérést kaptak, hogy tegyék mérlegre az egyes korszakok hozzájárulását a Várnegyed karakterének alakulásához: milyen értékeket hoztak létre, milyen hibákat követtek el, hogyan befolyásolták e zárt települési egység funkcióit, a benne zajló élet minőségét. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy tárgyilagosabban ítélhessük meg, mi számít műemléki, építészeti vagy település léptékű értéknek, és hogyan kellene viselkednünk e területen, hogy ezen értékekből – és a Várnegyed karakteréből – minél többet megőrizzünk a jövő generációi számára.

KULCSSZAVAK

építészettörténet, régészet, műemlékvédelem, települési értékek, városkarakter, MTA Építészeti Tudományos Bizottság

A budai Várban zajló építkezések és bontások erősen foglalkoztatják a közvéleményt, a hozzászólások és megnyilvánulások viszont azt mutatják, hogy az érdeklődők, sőt, olykor még a szakemberek sem rendelkeznek átfogó és megalapozott történeti ismeretekkel. Másrészt, megszűnt a műemlékvédelemnek legalább az alapelveire vonatkozó egyetértés, és meglehetősen reménytelennek tűnik a párbeszéd a megmaradt emlékeink hitelességét szem előtt tartók, illetve a romokat és elpusztult épületeket eredeti formájukban rekonstruálni kívánók tábora között. Mit tehet ilyen helyzetben a tudomány? Ahelyett, hogy lövészárkba vonulna vagy elefántcsonttoronyba menekülne, legjobb, ha igyekszik ismereteit, tudását minél szélesebb körben megosztani. Tisztá-

ban vagyunk azzal, hogy a tudományosság, a szakértelem tekintélye világszerte megingott, mégis bízunk abban, hogy megalapozott történeti ismeretekkel könnyebb a mai fejleményekről véleményt alkotni, és lehetséges legalább a legfontosabb kérdésekben egyetértésre jutni. Ezt a feladatot vállalta fel a Magyar Tudományos Akadémia Építészeti Tudományos Bizottsága, az érintett Építészettörténeti, Építészettelméleti és Műemléki Állandó Bizottsággal együttműködve, amikor 2022. május 12-re megszervezte nyilvános konferenciáját.

A szervezők célja az volt, hogy a budai Várnegyed történetét a kezdetektől – vagyis a 13. századtól – a rendszerváltozásig, az egyes korszakok legavatottabb szakértőinek bevonásával tekintse át. A legújabb kutatási eredmények ismertetésén túl azonban azt várták előadóiktól, hogy választott időszakukat közös szempontok alapján mutassák be. Tárják fel, mikor és hogyan alakult ki, hogyan változott a budai polgárváros topográfiája, utcahálózata, telekrendszere, illetve azok beépítésmódja. Kik voltak lakói, milyen épületekben laktak, hogyan éltek? Milyen volt a várfalakon belüli terület karaktere, mely korszakok alkottak kiemelkedőt, és melyek hoztak visszaesést? Hogyan viszonyultak korábbi korszakok örökségéhez, mit tettek ahhoz hozzá? Hogyan módosultak a városnegyed funkciói az idők során? Mit tekintünk ma értéknek mindezekből, és mit hibának? Mi az, amire ma figyelni kell, ami megőrzendő a jövő generációk számára vagy akár példaként szolgálhat jelenünknek?

Természetes, hogy a felkérésnél saját tudományos bizottságunk építészmérnök tagjai mellett az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának a témában érintett szakemberei, régészek és művészettörténészek is szóba kerültek. Végül két régészt és egy művészettörténeti végzettséggel rendelkező építész sikerült bevonnunk a munkába. A konferencia időzítése nem volt véletlen: a rá következő hétvégén zajlottak a budai Várnegyedben a „Budapest 100” népszerű eseményei. A rendezvényt megvalósító KÉK (Kortárs Építészeti Központ) közreműködött konferenciánk szervezésében, programfüzetükben is szerepeltünk, s nekik köszönhetően az összes előadás azóta is megtekinthető videón.¹

A konferenciának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára adott helyet Bécsi kapu téri épületében. A résztvevőket Germuska Pál PhD, az Országos Levéltár főigazgató-helyettese köszöntötte, s két rövid bevezető után az előadások következtek nagyjából kronologikus sorrendben. Jelen kötetben négy előadó – Papp Adrienn PhD (a Budapesti Történeti Múzeum régésze, muzeológus), Gyetvainé Balogh Ágnes PhD (építészettörténész, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi docense), Ferkai András PhD (az MTA levelező tagja, a MOME professor emeritusa), Kádár Bálint PhD (építész, a BME Urbanisztika Tanszékének egyetemi docense) – előadásának teljes, szerkesztett szövegét adjuk közre, a többi tartalmát – a szerzők által készített összefoglaló alapján – röviden ismertetjük.

VÉGH András PhD, régész, történész (a PPKE/BTK egyetemi docense)

Buda, a középkori Magyar Királyság székvárosa. Feltárulkozás – megőrzés – pusztulás

Az addig csak kevésbé benépesült Várhegyen IV. Béla király a tatárjárás után emelt kőfalakkal és tornyokkal övezett erődítményt, és hozott létre polgárok részvételével nyugati mintájú városi közösséget, megalapítva az új Buda városát. A település előnyös fekvésének, a polgárok kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak és a királyi udvar fokozódó jelenlétének köszönhetően gyors fejlőd-

¹ https://www.youtube.com/watch?v=_yUdeg0r7V0 (Utolsó megtekintés: 2022. 09. 06.)

désnek indult, s a 14. század elején már az ország első városának számított. Lakosságát etnikai sokszínűség jellemezte, a középkor végén közel egyenlő számú német és magyar polgár mellett olasz és zsidó közösség élt falai között. 1408 után a királyi udvar is visszaköltözött, és ettől fogva az oszmán hódításig Buda a királyi székváros szerepét töltötte be. Ezt a fejlődést törte kerékbe Szulejmán szultán hódítása, aki a királyság szívét az Oszmán Birodalom határerődjévé változtatta át. A királyi levéltár és a város levéltára elpusztult, a helyben megőrizhető emlékezést pedig kiölte a lakosság többszörös teljes kicserélődése. Ami megmaradt, az a hajdani nagyság tudata volt, semmi más.

A várfalak övezte polgárváros azonban többé-kevésbé változatlanul megőrizte alapításkori utcahálózatát, és ma is felismerhető a nagyjából egyenlő méretű telkek rendszere. Az 1:2 arányú szabályos telkek szolgálták az adózás alapjául. A telkek beépítése eleinte az utcára merőleges telekhátárokat kísérte, ezeket kötötték később össze a boltozott kapualj fölött átívelő egy- vagy kétemeletes utcai szárnnyal. A középkori és reneszánsz polgárházak, paloták falai, gyakran terei és jelentős részletei a török kiűzése utáni évszázadokban is fennmaradtak a barokk és eklektikus épületek homlokzatai mögött.

Colligate fragmenta (gyűjtsétek össze a töredékeket)! – szól a régészek és művészettörténészek hitvallása, hogy legyen mire emlékezni, hogy ne festeni kelljen a múltat, hanem szétszórt szilánkjait összegyűjtve újra megláthassuk annak a letűnt világnak az emlékeit. Vigyázzunk rájuk, nincs belőlük sok, ma már kincset érnek, hiszen egy kisebb faldarab elpusztítása is megszünteti az emlékezés lehetőségét. A régészet és az általa feltárt emlékek megőrzése és bemutatása különösen nagy szerepet játszik ebben. A régészet volt az, amely folyamatos figyelmével megtalálta a középkori templomok, kolostorok és zsinagógák maradványait, olyan épületeket, amelyeknek helye is teljesen feledésbe merült. És a régészek munkája tette lehetővé, hogy az egykori hétköznapi élet tárgyai, de a művészeti emlékek kiváló alkotásai is felszínre kerüljenek.

FARBAKY Péter PhD, építész, művészettörténész (a BTM Kiscelli Múzeumának főmuzeológusa, az ELTE címzetes docense)

Az újjáépülő barokk város Budán: a laktanyáktól a főúri palotákig

Budán 1686, a visszafoglalás után két épületfajta dominált az újjáépülő város építkezéseiben: a katonai és az egyházi épületek. A Várat körülvevő erődítésrendszert helyreállították, a középkori eredetű bástyákkal és kapukkal együtt. A rommá vált középkori királyi palotától északra 1686–1696 között épült fel az első Zeughaus, majd annak az 1723-as tűzvészben bekövetkezett pusztulása után 1725–1730 között jött létre helyén az új Fegyvertár. Kicsit északabbra, a keleti oldalon emeltek két észak–déli hossztengetű tűzérőltanyát, amelyeket II. József eladott és 1803-ban gróf Sándor Vince vásárolt meg, és emelte ezek felhasználásával a Sándor-palotát. A laktanyák közül a Várnegyed északnyugati sarkában, az ún. Császárrésznél két 17. századi helyőrségi kaszárnya épült, amelyeket 1819-ben kapcsoltak össze, majd helyükön új kaszárnya épült.

A Várnegyed központjában a középkori Nagyboldogasszony-templomot a jezsuiták kapták meg újjáépítésre, s új kollégiumukkal és szemináriumukkal bővítették ki. Az egykori ferences kolostorra a karmeliták kolostora épült rá, míg a városrész északi részén a ferencesek és a klariszszák barokk rendházai épültek ki. II. József idejére a Mátyás-templom kegyura a város lett, a másik három feloszlott kolostorból pedig az uralkodó Budára költöztetett országos hivatalokat helyezte el.

A Várnegyed területén állt Pest-Pilis-Solt vármegye megyeháza (I. Úri u. 19.) és a budai városház is. Végül az előadás foglalkozik a városrész lakóépületeivel, s kiemelten azok egyik fontos csoportjával, a főúri építetők által megépített vári házakkal / palotákkal is. Több arisztokrata család, az Esterházyak, Zichyek, Batthyányak, Erdődyek és a Telekiek is felépítették házukat a Várnegyedben. Kérdés, hogy ezek a családi reprezentáció vagy a gazdasági hasznosulás, a jövedelemszerzés eszközei voltak-e.

MARÓTY Katalin PhD, építészmérnök (a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének docense)

A historizmus léptékváltó építkezései a polgárvárosban

A gótika építészeten nem szokás számon kérni, hogy a 15. században miért bontottak le egy román kori félköríves szentélyt egy négyszer akkora sokszögzáródású kedvéért, és egy barokk kasztélytól sem várjuk, hogy a korábbi épületperiódusokhoz érzékenyen viszonyuljon léptékében egy 18. századi megoldás. A historizmus is megérdemli, hogy saját vonatkoztatási rendszerében szemléljük, és egy pillanatra eltekintsünk attól a szereptől, amibe a jelenkor kényszeríti a várbéli – nagyrészt már rég elpusztult – házakat. A budai vár területe a kiegyezés után lendületes fejlődésen ment keresztül, a királyi palota Ybl Miklós, majd Hauszmann Alajos tervei szerint kiépült, és nagy állami intézmények kaptak működésükhöz szükséges korszerű és monumentális épületeket elsősorban a Várhegy déli felén. Elkészült a Mátyás-templom purista szellemű helyreállítása és festői látványkerete, a Halászbástya Schulek Frigyes tervei szerint. Eközben a polgárváros telkein kisebb telekösszevonások, átalakítások és nagyobb léptékű építkezések is történtek, melyekre nagyrészt már nem is emlékszünk. A II. világháború rombolása után a napvilágra került – és a műemlékvédelem-tudomány fejlődése nyomán már más súlyon értékelt – középkori egyedi emlékek és a korai települési karakter új szemléletű helyreállításokat hoztak. A léptékükben nagyobb volumenű historizáló épületek megőrzése a 20. század közepének szemléletébe nem illeszkedett. Az előadás olyan példákat mutat be, ahol a később már elavult, de a maga idejében korszerűnek tartott elképzelések szerint terveztek átépítéseket és új palotákat a budai vár polgárvárosába.

VUKOSÁVLYEV Zorán PhD, építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök (a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének egyetemi docense)

Kortárs (modern) építészet és modern (kortárs) műemlékhelyreállítások a Várnegyedben 1956 után

A budai vár második világháborút követő helyreállítási munkálatai több évtizedig elhúzódtak. A sajátos – támogató vagy épp ellehetetlenítő – környezeti feltételek között a kortárs műemlékvédelem számos módszertani gyakorlatának megvalósulását megtaláljuk a felújítások között. A korszerű szemlélet a fennmaradt, történetiségükben gazdag épületek hagyományosabb helyreállításában és a környezetükben a semlegességükkel megjelenő, visszafogottabb vagy épp a kortárs (modern) építészet formanyelvén a saját korát megjelenítő megoldásokban mutatkozik meg. A hazai műemlékvédelem belső szakmai evolutív folyamataként is értelmezhető a szemléletformálódás, de egyszersmind a kulturális önazonosság kortársi megjelenítését felvállaló épülethelyreállítások az építés-alkotói hozzáállás változását is mutatják. Mindenek alapja ugyanakkor a

történetiség – mely az 1960-as évek helyreállításában már nem a tárgyi fragmentumhoz kötött, hanem egy teljesebb, átfogó környezeti értékeléssel formált, új (modern) beépítéseket eredményez az aktuális kortárs építészet eszközrendszerével.

„A modern építészet beilleszkedése a történelmi környezetbe a történelmi fejlődésből következő szükségszerű folyamat, amely szoros összefüggésben van a történelmi települések továbbélésének biztosításával, a múltnak a jelennel és a jövővel való élő és szerves kapcsolatával. Minden hamisítást, amely a történelmi környezet hitelességét, történelmi és esztétikai értékeit veszélyezteti, el kell kerülni és a modern építészet – a modern szerkezetek és anyagok tudatos – alkalmazásával kell megoldani az annak továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatokat. Ugyanakkor az új építészeti elemek beillesztése során arra kell törekedni, hogy azok szervesen illeszkedjenek bele a történelmileg kialakult városszerkezetbe, tiszteletben tartva annak kialakult jellegzetességeit, és alkalmazkodva a városképnek az épületek tömegei, léptéke, ritmusa és építészeti megjelenése által meghatározott egyéni vonásaihoz” – idézi meg a műemlékvédelem nemzetközi szinten elfogadott nézetrendszerének akkori szellemiségét Horler Miklós a budavári „új” házak kapcsán. Melyek a „kortárság” megjelenítésének korszerű eszközei, mi a „hitelesség” mércéje, mi a „folytonosság” elve? A válaszokat építészeti alkotásokon keresztül vizsgáljuk. A témakifejtés megadja a hatvanas és hetvenes évek várbeli rehabilitációs törekvéseinek bemutatásán keresztül a (műemlékvédelem) építészet nem egyes objektumokban, hanem a történetiség komplexitásában gondolkodó szellemiségét.

PAZÁR Béla DLA, építészmérnök

(a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének címzetes egyetemi tanára)

A budai polgárváros mint fenntartható épített emberi környezet

Budán a második világháború pusztításai utáni helyreállítások óta évtizedek teltek el, hozzászokhattunk a polgárvárosban a szép arányokhoz, a jó léptékhez, a finoman dekoratív és semmi esetre sem toladó részletekhez. Ki tagadná, hogy az emberek igencsak szeretnek itt lakni és ide jönni. A török háborúk másfél évszázados pusztításai utáni több évtizedes békeidőben – egyszerre a birodalmi keretek ellenére és azokba illeszkedve – lábadozó Magyarország építészetét a tizennyolcadik században kezdetben az újjáépítés igencsak takarékos barokk reprezentációs igényei és a felvilágosodás, majd a tizenkilencedik század első felében a kibontakozó polgárosodás hatása egyaránt formálta. A szükség, a takarékoság tudott emelkedett lenni, a gazdagságnak pedig mintha kevés kivétellel nem lett volna több lehetősége, mint hogy részletezze, kitöltse, finomítsa ezeket az alapvetően racionális kereteket. Ma, a huszonegyedik század harmadik évtizedében úgy tűnik, hogy középkori alapokon, mai formájában a felvilágosodás évtizedeiben és a reformkorban felépült budai polgárváros – mint épített emberi környezet – kétszázötven év tapasztalatai alapján a legfenntarthatóbbnak bizonyult a mi éghajlatunkon Közép-Európában. E hosszú idő próbája után mondhatjuk, hogy fenntarthatóbb, mint az utána következők. A tizenkilencedik században, különösen annak második felében kiépülő és rohamosan növekedő nagyvárosokról viszonylag hamar kiderült, hogy a civilizációs technológiák sokasodó vívmányai mellett sem bizonyultak az előzőnél jobb épített emberi lakókörnyezetnek. A következő évszázad egyrészt az előző struktúra léptékéhez próbált józanul visszatérni, másrészt a technológiát fetisizálva olyan radikális *tabula rasát* hirdetett, amely kész volt minden korábbi lakhatási mód elpusztítására.

Excerpts of the Conference *City, Residential Environment, Character. Chapters from the History of the Buda Castle District*

SUMMARY

The Scientific Committee on Architecture of the Hungarian Academy of Sciences, in cooperation with the Standing Committee on the History and Theory of Architecture and Monument Preservation, organized a scientific conference on the history of the Castle District in Buda held on May 12, 2022, at the National Archives. The constructions and demolitions taking place in the area of the Buda Castle made the meeting topical, the main purpose of which was to present the development of the medieval city of Buda from the 13th century to the change of regime through the most experienced specialists – architects, archaeologists, art historians. In addition to presenting the new research results, the speakers were also asked to evaluate the contribution of each era to the development of the character of the Castle District: what values were created, what mistakes were made, and how they influenced the functions and the quality of living in this walled-in urban unit. All of this can help to judge more objectively what counts as a historical, architectural, or urban value, and how we should behave in this area so that we preserve as much of these values and the character of the Castle District as possible for future generations.

KEYWORDS

history of architecture, archaeology, monument protection, urban development, urban character, Scientific Committee on Architecture, Hungarian Academy of Sciences

